

ПРЫНЦЫПЫ СІСТЭМАТЫЗАЦЫІ АФА- РЫСТЫЧНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ

Адной з актуальных задач вывучэння афарызмаў як спецыфічнага прадукту маўленча-мысліцельнай дзейнасці з'яўляецца вызначэнне і апісанне іх асноўных тыпаў. Неаднародныя па свайму паходжанню, структуры і функцыянальных асаблівасцях афарыстычныя выказванні сістэматызуюцца рознымі даследчыкамі з дапамогай разнастайных крытэрыяў.

Паводле вядомай класіфікацыі М.Л.Гаспарова (Гаспаров 1987) усе афарызмы з пункту гледжання вызначальнасці іх аўтарства падзяляюцца на два вялікія класы — а ф а р ы з м ы ф а л ь к л о р н ы я (прыказкі і прымаўкі) і ў л а с н а л і т а р а т у р н ы я. Першыя адзначаюцца прынцыповай немагчымасцю вызначэння іх аўтара як пэўнага індывіда (стварэнне фальклорных афарызмаў — прэрагатыва калектыўнай творчасці народа), другім уласціва наяўнасць рэальнай альбо патэнцыяльнай (гэсп. якая падразумеваецца) індывідуалізаванай асобы іх аўтара. Зыходзячы з апошняга, усе літаратурныя

Тэрэмы размяжоўваюцца на тры наступныя катэгорыі: **Тэрэмы або сентэнцыі** — афарыстычныя выказванні, якія не абавязкова суадносяцца з прозвішчам свайго аўтара, займаюць, па словах М.Л.Гаспарава, “прамежкавае становішча паміж безыменнай прыказкай і індывідуалізаваным аўтарскім афарызмам” (ЛЭС 1987,375). Параўн.(прыклады М.Л.Гаспарава).

(1) Мера важнее всего. Познай самого себя.

Тут варта дадаць, што адсутнасць асацыяцый пэўнага афарызма з яго аўтарам можа мець не толькі катэгарыяльны (як у Л.Гаспарава), але і ўласна функцыянальны характар. Гэта тычыцца перш за ўсё тых прыказак і прымавак, якія генетычна з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскім афарызмам. Напр.

(2) Апетыт приходзіць у час яды (гл. КСБПП,29; КС,404).

(3) Время — деньги (гл. СРПП,75; КС,61).

Апафегмы (альбо **апафэгімы**) — афарыстычныя выслоўі, якія належаць або прыпісваюцца пэўнаму аўтару, як правіла, з ліку вядомых гістарычных асоб на падставе наяўных тэксталагічных крыніц альбо паводле погаласу (рознай ступені дакладнасці). Напр. (4) Рабіць вывад аб дабрачыннасці чалавека трэба не па яго памкненнях, а па штодзённых учынках (афарызм пад № 352 з “Думак...” Б.Паскаля, гл. СА,238).

(5) Победителя не судят (выраз, які прыпісваецца рускай імператрыцы Кацярыне II, гл. КС,267-268).

Хрыі — афарыстычныя выказванні пэўнай асобы ў пэўных абставінах, звычайна ў выглядзе апавядання-мініяцюры, якое ўяўляе сабой дасціпнае або павучальнае выслоўе якога-небудзь вялікага чалавека ў кантэксце біяграфічнага альбо анекдатычнага паведамлення аб здарэнні, што прымусіла яго выказацца. Напр.

(6) Кто-то сокрушался, что умирает на чужбине; Анаксагор сказал ему: “Спуск в Аид отовсюду одинаков” (гл. Диоген Лаэртский 1986,96).

Распаўсюджанай з’яўляецца класіфікацыя афарызмаў

іх жанрава-відавых адрозненнях, якая, напрыклад, пры-
родзіцца М.Н.Эпштэйнам у (ЛЭС 1987,43). Паводле яе
нутры афарыстыкі як жанра славеснай творчасці вылуча-
юцца наступныя віды афарыстычных выказванняў (па
спецыфічнай для кожнага з іх змestaвай структуры і моў-
на-паэтычнай форме яе выражэння).

С е н т э н ц ы і — выслоўі дэкларатыўнага характару,
якія па сваёй логіка-сэнсавай структуры адпавядаюць сво-
еасабліваму “тэарэтычнаму” выніку абагульнення рэчаіснасці.
Параўн. (гэты і два наступныя прыклады запазычаны
ў М.Н.Эпштэйна).

(7) Статую красит вид, а чловека — деяния его (Пі-
фагор).

М а к с і м ы — выслоўі яскрава дырэктыўнага харак-
тару, абагульненне рэчаіснасці ў якіх мае “эмпірычнае”
значэнне, звычайна ў выглядзе настаўлення. Напр.

(8) Чего не следует делать, того не делай даже в мыс-
лях (Эпіктэт).

Г н о м ы — абагульненні рэчаіснасці ў выглядзе паву-
чальных па зместу выслоўяў, як правіла, вершаваных і
жаніміных, але іншы раз выказаных ад імя свайго аўтара.
Напр.

(9) Вот Фокилида слова: что за польза от знатного
рода /Тем, у кого ни в словах обаяния нет, ни в совете?
(Факілід).

Х р ы і — выслоўі, у якіх абагульненне рэчаіснасці
нельга аддзяліць ад той жыццёвай сітуацыі, што “справа-
кавала” яго з’яўленне (параўн. вышэй). Напр.

(10) Часто он (Сократ — Я.І.) говаривал, глядя на
множество рыночных товаров: “Сколько же есть вещей,
без которых можно жить!” (гл. Диоген Лаэртский
1986,100).

На шэрагу крытэрыяў засноўваецца сістэмная дыфе-
рэнцыяцыя афарызмаў, што належыць М.Т.Федарэнцы і
Л.І.Сакольскай (Федоренко, Сокольская 1990,86-90). Так,
па самастойнасці або несамастойнасці свайго існавання як
тэкстаў усе афарыстычныя выказванні падзяляюцца на

а д а с о б л е н ы я а ф а р ы з м ы (= аўтаномныя тэксты) і ў в о д н ы я (= часткі іншых, неафарыстычных тэкстаў, альбо інтэртэксты). Трэба заўважыць, што тут М.Т.Федарэнка і Л.І.Сакольская не з'яўляюцца арыгінальнымі, бо аналагічная класіфікацыя ўжо сустракаецца ў 9-томнай рускай “Кароткай Літаратурнай Энцыклапедыі”, дарэчы, амаль у тых жа тэрмінах (параўн. “ўводны афарызм”, гл. КЛЭ 1962, 366).

І першыя, і другія, у сваю чаргу, членяцца паводле рытмізаванасці або нерытмізаванасці формы свайго моўнага выражэння на в е р ш а в а н ы я а ф а р ы з м ы (альбо “а ф о р а в е р ш ы”) і а ф а р ы з м ы ў п р о з е.

Апошнія ў залежнасці ад іх лексічнага і сінтаксічнага аб'ёму дыферэнцыруюцца на ў л а с н а “а ф а р ы з м ы” і т.зв. а ф а р ы с т ы ч н ы я в ы к а з в а н н і (альбо “а ф о р в ы к а з в а н н і”) — афарызмы, сцільныя па аб'ёму, але памер якіх выходзіць за звыклія межы (адзін-два простыя сказы з агульнай колькасцю слоў максімум 7-9 адзінак.). Параўн.

(11) Кожны чалавек — гэта цэлы свет (афарыстычны выраз з рамана К.Чорнага “Пошукі будучыні”).

(12) Каждый человек может и должен пользоваться всем тем, что выработал совокупный разум человечества, но вместе с тем может и должен своим разумом проверять истины, выработанные прежде него жившими людьми (афарызм Л.Талстога з яго “Круга чытання”).

Асобна варта адзначыць класіфікацыю афарыстычных выказванняў, якая належыць Я.М.Верацагіну і В.Р.Кастамараву (Верацагін, Костомаров 1990, 71-73). Яна пачала пачатак навуковай распрацоўцы афарызмаў як адзінак маўлення і элементаў сістэмы мовы. Усе афарыстычныя выказванні на падставе вызначэння “індывідуальнага” або “масавага” характару іх функцыянавання ў маўленні членяцца на дзве асноўныя катэгорыі — адпаведна на т.зв. “м а ў л е н ч ы я” (=індывідуальна-аўтарскія) і “м о ў н ы я а ф а р ы з м ы” (Костомар

Верецагин 1980,5). Першыя проціпастаўляюцца другім пункту гледжання перш за ўсё свабоды або несвабоды гэтай лексіка-граматычнай структуры ў маўленні. Параўн. прыклад Я.М.Верецагіна і В.Р.Кастамарава).

(13) Одежду береги, пока она новая, а честь береги с чести (наўмысна пабудаваная названымі аўтарамі фразы).

(14) Береги платье снову, а честь смолоду (вядомая руская прыказка).

Але здольнасці ўзнаўляцца ў маўленні, як падкрэслваюць даследчыкі, яшчэ недастаткова для залічэння таго іншага афарызма ў склад моўных адзінак. Моўная або маўленчая прырода афарыстычных выказванняў вызначаецца таксама і ў адпаведнасці з агульнамоўным альбо неагульнамоўным (напр., дыялектным ці ідыялектным) статусам узнаўляльнасці кожнага з іх.

Усе моўныя афарызмы ў залежнасці ад свайго паходжання дыферэнцыруюцца наступным чынам.

Прыказкі і прымаўкі — сціслыя вусныя выслоўі, якія паходзяць з фальклору. Напр.

(15) Не тое міла, што міла, а тое міла, што дорага (кустракаецца ў шэрагу беларускіх народных казак).

(16) Скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается (першапачаткова — традыцыйны паўтор у рускіх народных казках).

Крылатыя словы — сціслыя цытаты з літаратурных крыніц, вобразныя выразы, выслоўі гістарычных асоб і г.д. Напр.

(17) Людзямі звацца (выраз з верша Я.Купалы “А што там ідзе?”, гл. КСА,67-68).

(18) Промедление смерти подобно (Фраза Пятра I з яго звароту да Сената ў 1711 г., гл. КС,286).

Заклікі, дэвізы, лозунгі і да т.п. — агульнавядомыя фразы ідэялагізаванага зместу, крыніцамі якіх з’яўляюцца перш за ўсё сродкі масавай інфармацыі публіцыстычная літаратура. Напр.

(19) Няхай жыве Беларусь!

(20) Учыцца, учыцца и учыцца!

Грамадска-навуковыя формулы і прыродазнаўчанавуковыя фармулёўкі — шырока распаўсюджаныя азначэнні, змест якіх з'яўляецца даказальным у межах той сістэмы навуковых ведаў, дзе яны ўзніклі. Напр.

(21) Практыка — крытэрыі ісціны.

(22) Язык — асноўнае сродства чалавеческага абшчэня.

Заслугоўваюць увагі таксама і класіфікацыі афарызмаў па іх логіка-семіятычных інварыянтах і — унутры апошніх — па логіка-тэматычных групах (на матэрыяле фальклорнай афарыстыкі, гл. Пермяков 1988, 11-33, 107-134), па адрозненнях у кампазіцыйна-стылістычнай пабудове афарыстычных выказванняў (Федоренко, Сокольская 1990, 79-86).

Свядома не згадваюцца тут шматлікія спробы сістэматызацыі афарыстычных выказванняў па тэматыцы іх зместу, таму што яны маюць хутчэй эмпірычную каштоўнасць (напр., пры ўкладанні зборнікаў афарызмаў) і, як правіла, адзначаюцца вельмі суб'ектыўным падыходам кожнага з даследчыкаў афарызмаў да прадмета сваёй класіфікацыі. Мы цалкам пагаджаемся з тым меркаваннем, што ўсякая тэматычная дыферэнцыяцыя афарыстычных выказванняў магчыма толькі ў самым прыблізным і агульным выглядзе (Федоренко, Сокольская 1990, 73).

З вышэйсказанага можна зрабіць вывад, што ў сучаснай афарыстыцы пакуль не існуе больш ці менш агульнапрынятага падыходу да сістэматызацыі афарыстычных выказванняў. Выбар той ці іншай прыкметы афарызма ў якасці галоўнага прынцыпа іх класіфікацыі ўплывае не толькі на колькасць вылучаных класіфікацыйных тыпаў, але і на іх сістэмную аднароднасць і ўніверсальны характар.

Так, у класіфікацыйных схемах М.Л.Гаспарова і М.Н.Эпштэйна выклікае сумненне вылучэнне такой разнавіднасці афарыстычных выказванняў, як т.зв. "хрыі". Апошнія паводле свайго структурна-кампазіцыйнага пла-

на ўяўляюць сабой падзейны тэкст, ў які ўбудавана, у сваю чаргу, афарыстычнае выказванне (= "уводны" афарызм). Хрыю трэба адносіць да больш шырокіх, чым афарызм, тэкстаў, блізкіх да такіх жанравых разнавіднасцяў малых літаратурных форм, як байка, анекдот.

Не зусім зразумелым выглядае і тое, што аднолькавыя тыпы афарыстычных выказванняў вылучаюцца ў межах розных сістэматызацый на падставе неаднолькавых крытэрыяў (параўн. "прыказкі і прымаўкі" ў класіфікацыях М.Л.Гаспарова і Я.М.Верашчагіна, В.Р.Кастамарава). Разам з тым неаднолькавы змест набываюць у розных класіфікацыйных схемах адны і тыя ж тыпы афарызмаў (параўн. "сентэнцы" і "гномы" ў М.Л.Гаспарова і ў М.Н.Эпштэйна).

У цэлым жа кожная з разгледжаных класіфікацый не дае вычарпальнага ўяўлення аб афарызме як выказванні спецыфічнага тыпу ва ўсіх яго структурных і функцыянальных разнавіднасцях. Прычына гэтага становішча перш за ўсё ў тым, што праблема сістэматызацыі афарызмаў традыцыйна вырашалася ў кантэксце іх бачання як аб'екта вывучэння пэўнай філалагічнай дысцыпліны (тэорыі літаратуры ў М.Л.Гаспарова, М.Н.Эпштэйна, М.Т.Федарэнкі і Л.І.Сакольскай, парэміялогіі ў Р.Л.Пермякова, лінгвістыкі ў Я.М.Верашчагіна і В.Р.Кастамарава). У сваю чаргу і ў межах названых дысцыплін дакладнай сістэматызацыі афарыстычных выказванняў перашкаджалі супярэчлівыя трактоўкі іх структурных і функцыянальных асаблівасцяў рознымі даследчыкамі (напр., у літаратурнаўчай класіфікацыі афарызмаў М.Л.Гаспарова не знайшлося месца для такой вядомай жанравай разнавіднасці афарыстычных выказванняў, як "максіма", а ў сістэматызацыі Я.М.Верашчагіна, В.Р.Кастамарава корпус індывідуальна-маўленчых афарызмаў наогул не аналізуецца).

Пры сістэматызацыі неаднародных па свайму паходжанню, структуры і функцыянальных асаблівасцях афарыстычных выказванняў трэба карыстацца шэрагам іерархічна ўпарадкаваных крытэрыяў. Гэта дазволіць, па-

першае, ахапіць класіфікацыяй цалкам усе магчымыя разнавіднасці афарызмаў, па-другое, расчляніць іх на пэўныя сукупнасці больш-менш аднародных адзінак для таго, каб вылучыць асноўныя функцыянальна-структурныя тыпы афарыстычных выказванняў, і, па-трэцяе, дакладна вызначыць катэгорыяльныя прыкметы кожнага тыпу.

Першасным крытэрыем, з дапамогай якога ўсе афарызмы падзяляюцца на дзве істотныя катэгорыі, трэба лічыць прэцэдэнтны або непрацэдэнтны характар іх функцыянавання ў маўленні. Пад прэцэдэнтнымі тут разумеюцца тыя афарызмы, што актуалізуюцца ў маўленні па-за кантэкстам свайго першаўжывання, г.зн. узнаўляюцца (у шырокім сэнсе, як агульнаўжывальныя, так і запазычаныя з чужой мовы фразы з адным і тым жа незалежным ад кантэксту значэннем і ўжо фіксаванай лексікаграматычнай формай выражэння апошняга). Напр.

(23) Ні салдатам, ні арыштантам не хочаш быць, — заўважыў Лабановіч. — А я, брат, жыву па прыказцы: ад торбы і ад турмы не адракайся. (Я. Колас, На ростанях).

(24) Делать можно многое; но, понимаете, приличие во всем! Еще Пушкин сказал: “Свет не карает заблуждений, но тайны требует для них!” (А.Ф. Писемский, Мещане).

Да непрацэдэнтных трэба адносіць тыя афарыстычныя выказванні, што ствараюцца непасрэдна ў канкрэтным акце маўлення для выражэння пэўнай абагульненай і скончанай думкі шляхам свабоднага спалучэння слоў і іх лексічных значэнняў па існуючых сінтаксічных мадэлях. Напр.

(25) Янка паглядзеў на дарогу і ўздыхнуў. — Чаго ўздыхаеш, браце? — У мяне нарадзіўся афарызм, — адказаў Янка. — Ну, кажы! — Ідучы рабіць сур’ёзную справу, не забывай узяць з сабою розум, калі ён у цябе ёсць. (Я. Колас, На ростанях).

(26) Прокофий выследил издали такое одиночное убийство и упрекнул Пиюсю: — Коммунисты сзади не убивают, товарищ Пиюся! — Пиюся от обиды сразу нашеп...

свой ум: — Коммунистам, товарищ Дванов, нужен коммунизм, а не офицерское геройство!.. (А.Платонов, Чевенгур).

Зазначым, што новыя, непрэцэдэнтныя афарызмы здольны стварацца і ў выніку перафразавання (у той ці іншай ступені) ужо наяўных афарыстычных выказванняў (падрабязна аб гэтым гл. Крейдлин 1989). Параўн.

(27) Мой родны кут, як ты мне мілы, /Уцяміць цябе не маю сілы... (М.Гарэцкі, У лазні).

(28) Мой родны кут, як ты мне мілы!.. /Забьць цябе не маю сілы! (першыя радкі з паэмы Я.Коласа “Новая зямля”, якія сталі крылатымі).

(29) Раздался звонкі голас Перфишки, покрывая весь шум в трактире. Сапожник певучей скороговоркой кричал: — И-эх, лей, кубышка, хозяйского добришка! Будем пить, будем баб любить, будем по миру ходить! С миру по нитке - бедному петля! А от той петли избавишься — на своих жилах удавишься. (М.Горький, Трое).

(30) С миру по нитке — голому рубашка. (вядомая руская прыказка).

Параўн. таксама (13,14) як яскравы прыклад трансфармавання толькі знешняй формы (лексіка-граматычнай структуры) афарызма без змянення яго значэння.

Усе непрэцэдэнтныя афарыстычныя выказванні па паказчыку рэгулярнасці/нерэгулярнасці паўтарэння (=узнаулення) у маўленні стандартнай працэдуры свайго “канструявання” з знакаў ніжэйшых узроўняў мовы размяжоўваюцца на рэкурэнтныя (што паўтараюцца ў маўленні) і нерэкурэнтныя (што не паўтараюцца). Рэкурэнтнымі з’яўляюцца, ў першую чаргу, усе афарыстычныя выказванні т.зв. таўталагічнага тыпу, якія ўжываюцца ў сваім прамым значэнні. Напр.

(31) Закон есць закон. (32) Гуляць дык гуляць. (33) Что правда, то правда.

Рэкурэнтным выказванням уласціва наяўнасць жорсткай (нярэдка фразеалагізаванай) сінтаксічнай мадэлі сказа, якая рэпрэзентуе ўстойлівыя сувязі і адносіны паміж

рэаліямі пазамоўнай рэчаіснасці і свабодна напаўняецца лексікай у залежнасці ад канкрэтнага кантэксту ці сітуацыі. Напр.

(34) Я помню давно учили меня отец мой и мать:/ Любить так любить, гулять так гулять, стрелять так стрелять.../А утки уже летят высоко - - летать так летать,/Я им помашу рукой...(А.Розенбаум, В плавнях шорох...).

Менавіта апошнім рэкурэнтныя афарыстычныя выказванні істотна адрозніваюцца ад тых, што “паўтараюцца” ў маўленні як лексіка-граматычныя адзінствы, змеічаныя ў моўнай памяці прамоўцы і слухача ўжо ў гатовым выглядзе (альбо, паводле ўдалай фармул[±]укі А.Д.Райхштэйна, “абавязкова ўзнаўляюцца” з прычыны немагчымасці аб’ектыўна невялікай верагоднасці іх утварэння нанова ў той жа якасці і ў той жа форме, гл. Райхштейн 1972,82).

Нерэкурэнтнымі, у сваю чаргу, з’яўляюцца афарыстычныя выказванні, на механізм спараджэння якіх у маўленні не накладаецца ніякіх унутрымоўных абмежаванняў акрамя патрабаванняў нормы. Магчымае паўтарэнне падобных афарызмаў у індывідуальных актах маўлення можа насіць толькі адметна выпадковы характар.

Усе нерэкурэнтныя афарызмы членяцца на два класы па крытэрыю функцыянальнай залежнасці ад кантэксту маўленчага акта. Пад апошнім разумеецца самастойны або несамастойны статус афарыстычнага выказвання як маўленчага твора, што праяўляецца ў наўмысным стварэнні яго ў выглядзе а ў т а н о м н а г а т э к с т у альбо яго ўзнікненні толькі як самастойнага элемента больш шырокага тэксту неафарыстычнага характару (=р э п л і к і).

Сярод афарыстычных выказванняў, якія ствараюцца як аўтаномныя тэксты, адрозніваюцца афарызмы — л і т а р а т у р н ы я т в о р ы (параўн. “Афарызмы” Г.К.Ліхтэнберга, “Вынікі роздумаў” К.Пруткава, “Непрычэсаныя думкі” С.Е.Леца і да т.п.) і афарызмы — т э к с т ы м а с а в а й к а м у н і к а ц ы з грамадска-палітычнага, сацыяльна-культурнага і/або бытавога прызначэння (=эпіграфічна занатаваныя лозунгі).

надпісы рэкамендацыйнага ці рэгламентацыйнага зместу, рэкламныя тэксты і г.д.). Напр.

(35) Подзвігу народа жыць ў вяках! (36) Аэрофлот — скорост, надзейност, комфорт. (37) Па газонах не гадзіць! (38) Проверяйте деньги не отходя от кассы.

Усе прэцэдэнтныя афарыстычныя выказванні (што ўзнаўляюцца ў маўленні ў “гатоным” выглядзе) паводле ступені сваёй звычайнай распаўсюджанасці ў маўленні падзяляюцца на дзве катэгорыі — і н д ы в і д у а л ь н а м а ў л е н ч ы я і а г у л ь н а м о ў н ы я.

Да першых адносяцца афарызмы, ужыванне якіх у маўленні па розных прычынах абмежавана і якія не з’яўляюцца здабыткам усіх носьбітаў дадзенай мовы на пэўным этапе яе развіцця. Гэта перш за ўсё прэцэдэнтныя афарызмы, прадстаўленыя ў тэзаўрусе толькі пэўнага моўнага індывіда, або функцыянаванне якіх не выходзіць за межы пэўнага тэрытарыяльнага ці сацыяльнага дыялекту, незлічона колькасць цытаваных у індывідуальных актах маўлення афарыстычных выказванняў, а таксама прэцэдэнты ўжывання некалі шырока вядомых крылатых выразаў-афарызмаў і ўстарэлых, афарыстычных прыказак ці прымавак. Напр.

(39) Ничто нас в жизни не может /Вышибить из седла. — /Такая поговорка /У майора (Петрова — Я.І.) была. (К. Симонов, Сын артиллериста).

(40) Ваўка катом не страшаць; Глухому кашэлкаю не звоняць (з Шчучынскіх гаворак Беларусі, гл. НФДС, 102).

(41) Закон — тайга, прокурор — медведь; Вор — раб судьбы, но не лакей закона (устойлівыя фразы з рускага зладзейскага аргю, гл. СТЛБЖ, 335,337).

(42) У нас сёння дзень не прапаў дарма, бо ў гэты дзень мы многа смяяліся, — заўважыў Лабановіч. — Нічога вуснамі свайго Заратустры казаў: “Той дзень, калі вы смеяцеся, прападае для вас”. (Я.Колас, На ростанях).

(43) В літаратурнай среде прошлаго века исключительной популярностью пользовался также другой образ

поэзии Батюшкова — строки из стихотворения “Счастливец (1810): Сердце наше — кладезь мрачный: /Тих, спокоен сверху вид,/Но спустись ко дну... ужасно!/Крокодил на нем лежит! (С.Коваленко. Крылатые строки русской поэзии).

(44) Что ж песни петь бросили? Давайте гуляйте, гулять дело доброе, нынче-то живы, а чего завтра будет — кому ведомо? Разбойник — живой покойник... (Ю.Герман, Россия молодая; прымаўка разбойник — живой покойник кадыфікуецца ў сучасных даведачных выданнях па рускай моўнай афарыстыцы як устарэлая, гл. СРПП, 273).

Агульнамоўнымі трэба лічыць афарызмы, якія з’яўляюцца вядомымі ўсім носьбітам мовы і актыўна выкарыстоўваюцца ва ўсіх яе сацыяльных формах і функцыянальна-стылістычных разнавіднасцях. Падобныя афарызмы ўяўляюць сабой моўныя клішэ і ўваходзяць разам з словамі і фразеалагізмамі ў склад адзінак мовы.

Агульнамоўных афарызмаў у дадзенай мове значна менш, чым індыўдуальна-маўленчых, і іх колькасны аб’ём у адрозненне ад апошніх паддаецца вызначэнню. Так, напрыклад, у рускай мове колькасць агульнамоўных афарызмаў вызначаецца звычайна ад 800-1500 адзінак, распаўсюджаных у гутарковай мове (Пермяков 1971), да каля 6700 адзінак, актуальных для сучаснай рускай літаратурнай мовы (Иванов 1992).

Усе агульнамоўныя афарызмы па прыкмеце наяўнасць/адсутнасць лакальнай асацыяцыі з іх канкрэтным аўтарам ці пэўным літаратурным творам (альбо наогул літаратурай) як крыніцай іх паходжання падзяляюцца на два адпаведныя класы адзінак: афарызмы - к р ы л а т ы е в ы р а з ы і афарызмы-п а р э м і і.

Трэба заўважыць, што адносна ўласна моўнага статусу афарызмаў — крылатых выразаў адназначнага спаразумення ў сучаснай лінгвістыцы яшчэ не ўфармавалася. Так, паводле аднаго пункту гледжання, вядомасць аўтара (ці крыніцы) пэўнага афарыстычнага выказвання, што набыло “крылатасць” у маўленні, уключ

чаецца ў яго сэнсавую структуру як дадатковае, э-кспліцытна не выяўленае значэнне “аўтарытэту к-рыніцы”; патрэбнасць “захаваць” яго (г.зн. спаслацца на чый-небудзь аўтарытэт) і вымушае ўзнаўлення афарызма ў дадзенай форме і ў дадзеным сэнсе (Райхштейн 1972,84). У гэтым выпадку асацыяцыя з аўтарам (ці крыніцай) разглядаецца ў шэрагу ўласна лінгвістычных (камунікацыйных) фактараў узнаўляль-насці і ўстойлівасці крылатага выразу — афарызма як складанага моўнага знака.

Зыходзячы з процілеглага меркавання, менавіта наяў-насць аўтара не дазваляе разглядаць афарыстычныя кры-латыя выразы ў якасці адзінак мовы. Апошнія “п р ы н ц ы п о в а (падкрэслена намі — Я.І.) не маюць аўтара..: як толькі якое-небудзь слова пачынае паўтарацца як “чыё-небудзь”, яно адразу набывае характар своеасаблівага маўленчага твора, адасабляецца ад сістэмы мовы: для поўнага ўключэння ў гэтую сістэму патрабуецца страта якіх бы то ні было “аўтарскіх” правоў на яго” (Смирницкий 1954,21). У гэтым сэнсе прынята лічыць, што абавязко-вае “усведамленне індывідуальна-аўтарскага паходжання” (Бельчиков 1990,246) і ўзнаўленне афарызмаў-крылатых выказаў у маўленні як “нечага чужамоўнага незалежна ад таго, з’яўляецца вядомай крыніца выразу альбо забытай” (Телия 1972,510), альбо, паводле сучаснай тэрміналогіі, як “тэкставых рэмінісцэнцый” (Супрун 1994), дэтэрмі-нуе іх няўласна моўную прыроду.

Аднак паказальна, што нават непарыўна звязаныя з агульнанароднай мовай афарызмы-парэміі, якія паводле свайго аўтарства традыцыйна лічацца агульным здабыт-кам усяго народа, вельмі часта цытуюцца ў маўленні на-кшталт крылатых выказаў. Напр.

(45) А калі яны /маладыя/ прыйшлі рэгістравацца, жанчына насварылася на іх, абвінаваціла ў падмане. Аказ-ваецца, Зосьцы не было васемнаццаці. В ўжо нехта праў-ду сказаў: “як сіраце жаніцца, дык і ночка кароткая”. (А.Асіпенка, Кірыла Уласік).

(46) Ладно, Маврин, пойдешь за старшого командж
Фамилия твоя мне подсказывает успех: бабья фамилия. А
на это указывает мудрое и правдивое изречение: "Где чер
не сумеет, туда бабу посылает". (Ф. Тихонов, Земля и хлеб)

Цыганне афарызмаў-парэмій акрамя іншага выклікан
яшчэ і тым, што па сваёй знешняй форме нават самы
распаўсюджаны з іх нярэдка з'яўляюцца яскравым узе
рам літаратурна-паэтычнай творчасці, і таму аб'ектыўн
здаюцца "чужароднымі" складу гутарковай мовы, дзе звы
чайна функцыянуць. Відавочныя "прыкметы паэтычнаг
стылю" дазваляюць меркаваць, што многія з афарызмаў
парэмій "з'яўляюцца фрагментам, радком з забытага тв
ра" і ўтрымаліся ў народнай памяці толькі "дзякуючы да
сціпнасці думкі, выражанай у асабліва ўдалай форме"
(Квятковский 1966, 220). Напр.

(47) Кіньма сваркі і звадкі (распаўсюджаны ў сучас
ней беларускай мове афарыстычны выраз з'яўляецца рад
ком з малавядомага зараз верша Я. Купалы "Любімоць
мае суседзі").

(48) С мільым рай и в шалаше (радок з верша забыта
га рускага паэта пачатку XIX ст. М. Ібрагімава "Русск
песнь"; верш адразу набыў надзвычайную папулярнасць
стаў народнай песняй, таму гэты выраз і функцыянуе і
сучаснай рускай мове як народны афарызм, гл.
СРП, 283).

Дарэчы, шмат з тых агульнаўжывальных афарызмаў
што бясспрэчна лічацца народнымі, на самой справе па
ходзяць з розных (нярэдка гэтаксама агульнавядомыя)
літаратурных крыніц. Так, у рускай мове, па дадзеным
І.Я. Цімашэнкі, каля 300 з найбольш вядомых афарызмаў
парэмій генетычна з'яўляюцца індывідуальна-аўтарскім
выказваннямі. Напр.

(49) Что посеешь, то и пожнешь (афарызм, які нале
жыць Платону, гл. Тимошенко 1897, 79).

Апошні прыклад яскрава паказвае, што сама па сабе
вядомасць ("прыныповае наяўнасць", паводле вышэй
адзначанай фармулёўкі І.А. Смірніцкага) аўтара (ці кры

ніцы) агульнамоўнага афарызма можа ніяк не адбівацца ні на абавязковасці ўсведамлення моўным калектывам яго індывідуаль-на-аўтарскага паходжання (насуперак Бельчиков 1990,246), ні на інтуітыўным адчуванні носьбітамі мовы яго “чужамоўнасці” ў маўленні (насуперак Телия 1972,510), ні ўрэшце рэшт на яго катэгорыяльным статусе як адзінкі адпаведнай сістэмы мовы (насуперак Смирницкий 1954,21).

Аднак вядомасць або невядомасць канкрэтнага аўтара пэўнага агульнамоўнага афарызма яшчэ не з’яўляюцца дадатковымі падставамі для яго кадыфікацыі адпаведна як крылатага выразу або як парэміі (параўн. з Плотнікаў 1994,246). Так, нярэдка адны і тыя ж агульнамоўныя афарызмы індывідуальна-аўтарскага паходжання вызначаюцца ў розных аўтарытэтных даведачных выданнях па моўнай афарыстыцы адначасова і як крылатыя выразы, і як парэміі. Напр.

(50) Хоць хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды (гл. КСА, 113; КСБПП,245).

(51) Молчание — знак согласия (гл. КС,210; РАСКС,124; СРПП,173-174; РППКВ,58).

У гэтай сувязі трэба адрозніваць функцыянальна-генетычны і ўласна этымалагічны аспекты кадыфікацыі агульнамоўных афарызмаў як крылатых выказаў або як парэмій. Вырашальным крытэрыем тут трэба лічыць тое, у зкой адпаведнай якасці ён рэальна ўжываецца ў маўленні, — г.зн. устойліва асацыіруецца са сваім індывідуальна-аўтарскім паходжаннем непасрэдна ў моўнай свядомасці народа-носбіта дадзенай мовы (функцыянальна-генетычны аспект) або толькі ў вачах самага даследчыка (уласна этымалагічны аспект). Дакладна кадыфікаваць той ці іншы агульнамоўны афарызм як крылаты выраз альбо як парэмію магчыма толькі шляхам спецыяльнага лінгвістычнага эксперыменту (напр., у выглядзе тэсту на выяўленне актыўнай або пасіўнай ролі звестак аб аўтары прапанаванага афарыстычнага выказвання пры актуалізацыі яго ў маўленні рэспандэнта).

Трэба заўважыць, што на функцыянальна-генетычны статус таго ці іншага агульнамоўнага афарызма нефальклорнага паходжаньня ў моўнай сьвядо-масці носьбіта дадзенай мовы ўплывае нават не столькі магчымае веданне ім аўтарскай крыніцы выразу, колькі ступень актуалізацыі ў сэнсавай структуры афарыстычнага выказваньня семы яго “аўтарства,” дэтэрмінаваная як агульнымі заканамернасьцямі развіцця афарыстычнага саставу адпаведнай мовы, так і зьмяненнем сацыякультурных парадыгм жыцця ўсей нацыі (Іванов 1995). Напр.

(52) Всему свое время (шырока вядомы біблейскі афарызм з “Кнігі Еклезіяста” ўжываецца ў сучаснай рускай мове і як цытата з Бібліі, гл. КС, 66; РАСКС, 54; РНСКС, 68, і — больш шырока — як уласна народнае афарыстычнае выслоўе, гл. СРПП, 77; НПП, 39; апошняе абумоўлена даўняй традыцыяй функцыянаваньня гэтага выразу ў рускай мове ў якасьці парэміі, гл. ССРПП, 172, а таксама выпустошваннем у гады Савецкай улады са сьвядомасці рускага народа ўсяго, што так ці інакш было звязана з рэлігіяй; дарэчы, гэты ж самы афарызм раней меў агульнаўжывальны варыянт больш кніжнага характару: всякой вещи время, гл. РНПП, 69; ПРН, 1, 431).

Сярод афарызмаў-парэмій вылучаюцца тыя, што здатны ўжывацца ў пераносным сэнсе — афарыстычныя прыказкі, і тыя, што маюць толькі прамое значэньне — афарыстычныя прымаўкі. Да апошніх таксама трэба адносіць т.зв. напauпрыказкі-напauпрымаўкі (“прыказачна-прымавачныя выразы”, паводле тэрміналогіі ў Жуков 1990, 379), у складзе якіх у літаральным сэнсе ўжываецца толькі пэўная частка слоў (ці іх спалучэньняў), а астатнія пераасэнсоўваюцца. Напр.

(53) П’янаму і мора па калена (тут першае слова ўжываецца ў сваім прамым значэньні, а словазлучэньне мора па калена — у фігуральным: ‘нічога не страшна, ўсё хоць бы што’, гл. ФСБМ, 11, 45).

Аб’яднаньне ў адну катэгорыю “прымаўкі” ўласна прымавак і напauпрыказак-напauпрымавак апраўдана тым, што

і першыя, і другія ў адрозненне ад прыказак не маюць цэласнага пераноснага сэнсу (магчымае пераасэнсаванне асобных слоў і/або іх спалучэнняў у прымаўках, як правіла, ніяк не адбіваецца на іх пераасэнсаванні цалкам). У сваю чаргу, сярод прыказак вельмі мала сустракаецца выразуў, пераносны сэнс якіх быў бы дэтэрмінаваны паслядоўным пераасэнсаваннем іх лексічных кампанентаў. Падобныя прыказкі ўяўляюць сабой хутчэй устойлівае спалучэнне двух ці больш рэальных альбо патэнцыяльных фразем (радзей — метафарызаваных лексем). Напр.

(54) Стреляного воробья на мякине не проведешь (=спалучэнне стреляный воробей 'бывалый человек' + на мякине не проведешь 'не обманешь, не одурачишь', гл.ФСРЯ,78,361).

Усе афарыстычныя выказванні-прыказкі па прыкмеце матываванасці/нематываванасці свайго значэння членацца на дзве групы адзінак — афарызмы-і д ы ± м ы і афарызмы-н е і д ы ± м ы. Апошнім уласціва наяўнасць як пераноснага, так і прамога значэння. Параўн.

(55) /Валодзя:/ Спакойнай ночы, Валёк! Ты ўжо даруй мне...—/Надзя:/ Пабяжы на калені стань ды перапрасі. — /Валодзя:/ А ты ўжо і прыраўнавала. — /Надзя:/ Глядзі, за двума зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш (К.Крапіва, Зацікаўленая асоба).

(56) Адзін паляўнічы хваліўся сябру, што яго сабака найразумнейшы за ўсіх сабак. Сябар усумніўся. Але аднойчы, у час палявання, у іх з-пад ног выскачыла пара шаракі. Сабака глянуў на іх і не зрушыў з месца. — Ага, бачыш? — зарагатаў шчасліва ўзрушаны гаспадар сабакі. — Разумны, шэльма! Ведае, што за двума зайцамі пагонішся, дык ні аднаго не зловіш. (Беларускі народны жарт).

Пад афарызмамі-ідыёмамі разумеюцца афарыстычныя прыказкі, якія альбо не маюць літаральнага значэння (г.зн. пры спробе іх сінтаксічнага члянэння пераўтвараюцца ў свабодныя сказы тоеснага лексічнага складу і натуральна губляюць значэнне абагульнення), альбо наогул страцілі сваю ўнутраную форму. Напр.

(57) Папраў казе хвост (= 'не ўмешвайся не ў сваю справу').

(58) Год прожил, так и рог нажил, другой проживешь — и второй наживешь (= 'з гадамі чалавек разумнее').

Афарыстычныя прыказкі здатны страчваць матываванасць свайго значэння не толькі праз гістарычна абумоўленае знікненне тых рэалій, што былі пакладзены ў аснову вобразнага абагульнення рэчаіснасці, але і ў выніку пэўных трансфармацый у маўленні сваёй знешняй формы. Апошнія звычайна назіраецца пры скарачэнні той часткі прыказкі, якая змяшчае "след свайго паходжання ад вобраза" (Потебня 1894,94). Параўн.

(59) Голод не тетка, пирожка не подсунет. (60) Голод не тетка.

Зазначым, што страта літаральнага значэння абагульнення рэчаіснасці даволі рэдкая з'ява для афарыстычных выказванняў. Гэта звычайна суправаджаецца іх фразеалагізацыяй — г.зн. узнікненнем унікальнай семантычнай сувязі паміж кампанентамі афарыстычнага выказвання, што дэтэрмінуе нячленнасць яго значэння. Апошнія дае падставы для пераходу афарыстычных прыказак у разрад фразеалагічных адзінак мовы (як правіла, з утварэннем міжузроўневай аманіміі). Параўн.

(61) Што ўбіў, тое ўехаў (прыказка з літаральным значэннем 'як сцёбнеш каня, так ён і пацягне', гл. КСБПП, 273-274).

(62) Што ўбіў то ўехаў (фразеалагізм са значэннем 'бесклапотны, гультаяваты, такі, што толькі пад прымусам робіць што-небудзь; гл. ФСБМ, 11,472).

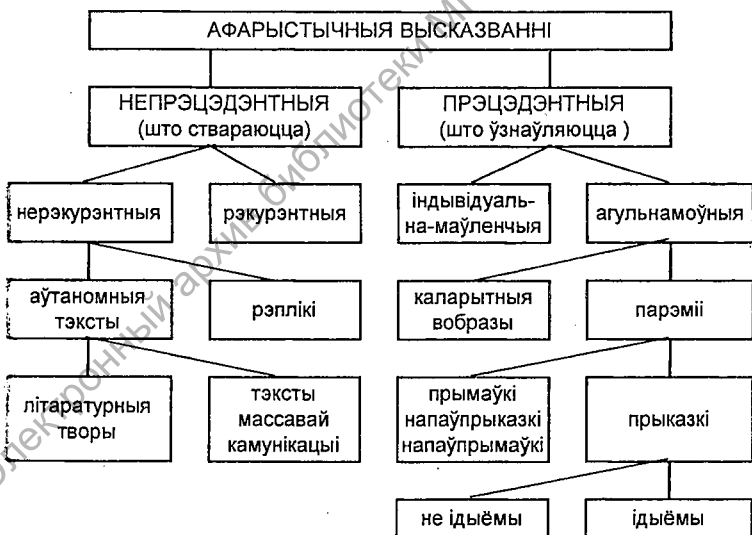
Разгледжанае члянэнне афарыстычных выказванняў па іх асноўных тыпах можна прадставіць у дыхатамічнай схеме (гл. ніжэй).

Трэба заўважыць, што праведзеная класіфікацыя не з'яўляецца жорстка дэтэрмінаванай і адназначнай. На розных этапах (і ў розных умовах) свайго функцыянавання афарызмы аб'ектыўна набываюць розныя тыпалагічныя рысы. Напрыклад, рэкурэнтныя афарыстычныя вы-

казванні, якія набылі аўтарытэтнасць (ці асаблівы сэнс) у вуснах вядомай гістарычнай асобы або ў складзе вядомага літаратурнага твора, пачынаюць паўтарацца ўжо як чые-небудзь словы (геср. аўтарызуюцца), узнаўляцца ў маўленні як прэцэдэнтныя тэксты. Тыя з іх, што становяцца агульнавядомымі, здольны шырока ўжывацца ў маўленні як крылатыя выразы альбо — у выпадку знікнення ўстойлівай асацыяцыі з канкрэтнай крыніцай сваёй аўтарытэтнасці ці пераасэнсаванасці — як парэміі. Параўн.

(63) Жизнь за жизнь, обида за обиду, дом за дом і да т.п.

(64) Око за око, зуб за зуб (афарыстычны выраз з Бібліі, гл.КС,247; які функцыянуе ў сучаснай рускай мове як парэмія, гл.СРПП,237).

Пэўныя тыпы афарыстычных выказванняў акрамя таго, што адносяцца да ўласна афарыстыкі як асобнага раздзе-

ла філалогіі, з'яўляюцца яшчэ і аб'ектам вывучэння іншых філалагічных дысцыплін. Афарызмы-літаратурныя творы даследуюцца ў тэорыі літаратуры, афарыстычныя прыказкі і прымаўкі вывучаюцца ў спецыяльнай навуцы — парэміялогіі, афарызмы-ідыемы разглядаюцца ў тэрмінах фразеалогіі і г.д. У межах кожнай з гэтых дысцыплін афарыстычныя выказванні таксама ўяўляюць сабой зусім неаднародную сукупнасць адзнак. Іх сістэмнае апісанне вымагае сваёй адметнай класіфікацыі на падмурку ўжо іншых крытэрыяў, якія б яскрава адлюстроўвалі ў сабе галоўныя структурныя і функцыянальныя асаблівасці афарызмаў як аб'ектаў вывучэння названых філалагічных дысцыплін.

СКАРАЧЭННІ

КС — Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова: Литературные цитаты; Образные выражения. М., 1987.

КСА — Янкоўскі Ф. Крылатыя словы і афарызмы: З беларускіх літаратурных крыніц. Мн., 1960

КСБПП — Шкраба Р., Шкраба І. Крынічнае слова: Беларускія прыказкі і прымаўкі. Мн., 1987.

НПП — Соболев А.И. Народные пословицы и поговорки. М., 1961.

НФДС — Лепешаў І.Я. З народнай фразеалогіі: Дыферэнцыяльны слоўнік. Мн., 1991.

ПРН — Даль В.И. Пословицы русского народа: Сборник. В 2-х т. М., 1984.

РАСКС — Уолш И.А., Берков Б.П. Русско-английский словарь крылатых слов. М., 1984.

РНПП — Снегирев И.М. Русские народные пословицы и притчи. М., 1848.

РНКС — Афонькин Ю.Н. Русско-немецкий словарь крылатых слов. М., 1990.

РППКВ — Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: Лингвострановедческий словарь. М., 1980.

СА — Суждения и афоризмы/Ф. Ларошфуко, Б. Паскаль, Ж. Лабрюйер. М., 1990.

СРПП — Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. М., 1991.

ССРПП — Сими П.К.Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и пр. XVII-XIX столетий. Вып.1-2.СПб.,1899.

СТЛБЖ — Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы) /Авт.-сост.Д.С.Балдаев, В.К.Белко,И.М.Исупов.М.,1992.

ФСБМ — Лепшаў І.Я.Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т.Мн.,1993.

ФСРЯ — Фразеологический словарь русского языка/Под ред А.И.Молоткова.М.,1986.

ЛІТАРАТУРА:

Бельчиков Ю.А.Крылатые слова//Лингвистический энциклопедический словарь.М.,1990.

Верецагин Е.М.,Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1990.

Гаспаров М.Л. Афоризм//Литературный энциклопедический словарь. М.,1987.

Диоген Лаэртский.О жизни,учениях и изречениях знаменитых философов. М.,1986.

Жуков В.П.Поговорка//Лингвистический энциклопедический словарь. М.,1990.

Иванов Е.Е. К проблеме создания словаря афористических единиц русского языка//Современные проблемы лексикографии. Харьков,1992.

Иванов Е.Е. Структура афористического идиолекта.(Тенденции к качественному опрощению активного словаря языковой личности в современных восточнославянских лингвокультурах//Язык и культура. Киев,1995.

Квятковский А.П.Поэтический словарь.М.,1966.

Костомаров В.Г.,Верецагин Е.М. О пословицах,поговорках и крылатых выражениях в лингвострановедческом учебном словаре//РГПКВ.

Краткая Литературная Энциклопедия. В 9 т.Т.1.М.,1962.

Крейдлин Г.Е.Структура афоризма//Проблемы структурной лингвистики (1985-1987).М.,1989.

Литературный энциклопедический словарь.М.,1987.

Пермяков Г.Л. Паремиологический эксперимент. Материалы для паремиологического минимума.М.,1971.

Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии.М.,1988.

Плотнікаў Б.А.Агульнае мовазнаўства.Мн.,1994.

Потебня А.А. Из лекций по теории словесности.Басня.Пословица.Поговорка. Харьков,1894.

Райхштейн А.Д. Об устойчивых фразах и "готовых" предложениях//Иностранные языки в высшей школе. Вып.7.М.,1972.

Смирницкий А.И. Объективность существования языка.М.,1954.

Супрун А.Е. Текстовые реминисценции как часть языка:VIII конгресс МАПРЯЛ: Доклады.М.,1994.

Телия В.Н. Фразеология//Общее языкознание:(Внутренняя структура языка). М.,1972.

Тимошенко И.Е. Литературные первоисточники и прототипы 300 русских пословиц. Киев,1897.

Федоренко Н.Т.,Сокольская Л.И.Афористика.М.,1990.

Эпштейн М.Н.Афористика//Литературный энциклопедический словарь.М.,1987.